

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора

Серьогіна Віталія Олександровича

на дисертацію Бабія Романа Вячеславовича

«Конституційно-правове забезпечення діяльності бізнес-омбудсмена

в Україні у контексті зарубіжного досвіду»,

подану на здобуття ступеня доктора філософії

з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 «Право»

За результатами вивчення та критичного аналізу дисертації Р. В. Бабія, анотації до дисертації і праць, що були опубліковані за результатами дослідження, було встановлено наступне.

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертація Р. В. Бабія «Конституційно-правове забезпечення діяльності бізнес-омбудсмена в Україні у контексті зарубіжного досвіду» є комплексним конституційно-правовим дослідженням, присвяченим актуальній для української юридичної науки проблематиці становлення, функціонування та перспектив розвитку спеціалізованого інституту захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності. Актуальність обраної Р. В. Бабієм теми зумовлюється комплексом теоретичних і практичних чинників, пов'язаних із розвитком сучасного конституціоналізму, трансформацією характеру взаємовідносин між державою та приватними суб'єктами, посиленням ролі економічних прав людини та необхідністю вдосконалення позасудових способів їх захисту.

Право на підприємницьку діяльність посідає особливе місце в системі конституційних економічних прав. Його належна реалізація залежить не лише від нормативного визнання економічної свободи, але й від якості публічного адміністрування, передбачуваності державного регулювання, доступності ефективних засобів правового захисту та існування інституційних механізмів, здатних оперативно реагувати на неналежні дії або бездіяльність органів публічної влади.

Ця проблематика особливо актуалізується в Україні в умовах воєнного стану, необхідності забезпечення економічної стійкості держави, підтримки підприємництва, відновлення економіки та подальшої європейської інтеграції.

За таких обставин формування довіри між державою і бізнесом, усунення проявів неналежного адміністрування, забезпечення правової визначеності та розвиток ефективних неюрисдикційних засобів захисту економічних прав набувають не лише юридичного, але й суспільного значення.

Автор слушно звертає увагу на відсутність у вітчизняній юридичній науці комплексних порівняльно-правових досліджень правової природи бізнес-омбудсмена, його конституційно-правового статусу та місця у правозахисній системі, що безпосередньо зумовило вибір теми дисертації.

Актуальність роботи підтверджується і її зв'язком із науково-дослідною діяльністю Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до Плану науково-дослідних робіт відділу конституційного та муніципального права за напрямом «Український конституціоналізм в умовах війни та повоєнного відродження» (державний реєстраційний номер РК0123U104297), а тема дисертації була затверджена рішенням Вченої ради Інституту 6 липня 2023 року.

З огляду на наведене тема дисертації є своєчасною, теоретично значущою та практично затребуваною.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій.

Метою дослідження автор визначає комплексне порівняльно-правове дослідження сутності інституту бізнес-омбудсмена, проблем його формування та особливостей правового статусу в різних правових системах, а також прогнозування перспектив розвитку відповідного інституту в Україні. Для досягнення цієї мети поставлено завдання щодо розкриття методологічних засад дослідження, чинників виникнення бізнес-омбудсмена, його поняття та конституційно-правових характеристик, міжнародних засад функціонування, класифікації світових моделей і порівняння правового статусу відповідних інституцій у різних державах. Сформульовані мета і завдання є взаємоузгодженими, відповідають обраній темі й знайшли належне відображення в структурі роботи.

Дисертація характеризується достатньо широким методологічним інструментарієм. Поряд із традиційними для юридичної науки загальнонауковими та спеціально-юридичними методами автор залучає системний, порівняльно-правовий, порівняльно-історичний, герменевтичний, аксіологічний, парадигмальний, феноменологічний та інші підходи. Зокрема, герменевтичний метод використовується для інтерпретації чинників виникнення і трансформації омбудсманських моделей у різних правових системах та для порівняльного дослідження регулювання економічної свободи.

Застосування міждисциплінарної методології загалом є виправданим характером предмета дослідження, що знаходиться на перетині конституційного права, прав людини, теорії публічного адміністрування, конституційної економіки та інституційного права.

Обґрунтованість висновків забезпечується також достатньою джерельною базою. Повний обсяг дисертації становить 278 сторінок, із яких 224 сторінки припадають на основний текст; список використаних джерел містить 297 найменувань. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатка.

Структура роботи є логічною. Послідовність переходу від методологічних і поняттєвих проблем до міжнародних стандартів і світових моделей, а від них – до українського досвіду та авторської моделі подальшого розвитку бізнес-омбудсмана дозволила дисертантові забезпечити внутрішню цілісність дослідження.

Оцінка змісту та основних результатів дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Теоретико-методологічні основи дослідження інституту бізнес-омбудсмана» створює концептуальну основу всієї роботи. У ньому розкрито методологію дослідження, проаналізовано основні фактори та конституційно-правові передумови появи відповідного інституту, сформульовано поняття бізнес-омбудсмана та визначено його основні конституційно-правові характеристики.

Науково продуктивним є прагнення автора розглядати інститут бізнес-

омбудсмана як результат більш загальних процесів трансформації сучасного конституційного права. Дисертант пов'язує його формування з переходом від державоцентричного до людиноцентричного розуміння публічного права, розвитком сервісної держави, принципами належного врядування та конституційної економіки.

На цій основі запропоновано авторське визначення бізнес-омбудсмана як контрольно-наглядового публічно-правового інституту, запровадженого державою з метою сприяння реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність, забезпечення поваги до нього з боку органів державної влади та місцевого самоврядування і публічного захисту прав підприємців.

Заслугує на підтримку функціональний підхід автора. Бізнес-омбудсман у його концепції постає не лише інституцією розгляду індивідуальних звернень, а своєрідним посередником між державою та підприємницьким середовищем, здатним виявляти системні адміністративні дисфункції.

Важливим теоретичним результатом першого розділу є також дослідження історико-культурних, політико-правових, соціально-економічних та ідеологічних факторів появи спеціалізованих омбудсманських моделей. Це дозволяє уникнути спрощеного розуміння бізнес-омбудсмана як механічного перенесення класичної парламентської омбудсманської моделі на сферу економічних відносин.

Другий розділ «Світовий досвід функціонування інституту бізнес-омбудсмана» має виразну порівняльно-правову спрямованість. У ньому досліджено міжнародно-правові засади діяльності відповідних інституцій, проблематику класифікації світових моделей та статус бізнес-омбудсманів в окремих державах.

Позитивно оцінюється проведена автором систематизація міжнародних стандартів. Дисертант виділяє загальні стандарти прав людини; загальні стандарти функціонування національних правозахисних інституцій; тематичні стандарти у сфері підприємництва, прав людини і бізнесу та альтернативного

врегулювання спорів; інституційно-професійні стандарти омбудсманської практики.

Особливо значущим результатом другого розділу є авторська класифікація світових моделей бізнес-омбудсмана. Основним критерієм поділу обрано їх правову природу. До публічно-правових віднесено спеціалізованих омбудсманів з широкою та вузькоспеціалізованою компетенцією, а до приватноправових — галузевих договірних, законодавчо унормованих, організаційних і корпоративних омбудсманів.

Такий підхід дозволяє дисертантові переконливо показати принципову відмінність між публічно-правовим омбудсманом як інститутом позасудового контролю за публічною адміністрацією та приватноправовим омбудсманом як механізмом альтернативного врегулювання спорів.

Позитивної оцінки заслуговує і визначення спільних характеристик публічно-правових бізнес-омбудсманів: законодавчої основи статусу, спрямованості на захист прав підприємців, гарантій незалежності, належного фінансового й організаційного забезпечення, транспарентності, звітності та наявності спеціально організованого апарату.

Порівняльний матеріал дає змогу авторові продемонструвати варіативність статусних конструкцій. Розглянуто, зокрема, моделі бізнес-омбудсманського захисту в Казахстані, Узбекистані, Грузії, Австралії та інших державах, а також спеціалізовані податкові й інші омбудсманські механізми.

Використання зарубіжного досвіду в роботі не має характеру механічного запозичення. Воно спрямоване передусім на виявлення загальних закономірностей і критеріїв, здатних бути врахованими при формуванні української моделі.

Третій розділ «Конституційно-правові проблеми становлення та розвитку інституту бізнес-омбудсмана в Україні» має найбільш виражене прикладне значення. Автор аналізує становлення української Ради бізнес-омбудсмана у зв'язку з проблемами реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність і пропонує власну концепцію її подальшої інституційної

трансформації.

Цінним є критичний аналіз правової природи чинної моделі Ради бізнес-омбудсмана. Дисертант звертає увагу на її специфічну конструкцію, в межах якої до системи управління залучені Кабінет Міністрів України, міжнародні фінансові інституції та бізнес-асоціації. Автор не заперечує практичної цінності самої Ради, однак ставить принципове питання про відповідність її організаційно-правової форми природі функцій, які фактично виконуються у сфері захисту підприємців від неналежного публічного адміністрування. На цій основі дисертант послідовно обґрунтовує доцільність переходу до публічно-правової моделі бізнес-омбудсмана.

Особливої уваги заслуговує положення про розширене розуміння його завдань. На думку автора, бізнес-омбудсман має не лише розглядати індивідуальні скарги підприємців, але й брати участь у формуванні державної політики у відповідній сфері, налагоджувати конструктивний діалог між державою і бізнесом та сприяти формуванню збалансованого законодавства.

Одним із найбільш оригінальних результатів дисертації є пропозиція щодо створення Уповноваженого Кабінету Міністрів України в галузі економіки та фінансування, в апараті якого могли б функціонувати спеціалізовані структурні підрозділи, включаючи бізнес-омбудсмана, а за необхідності також інвестиційного, земельного, банківського, податкового, страхового та інших омбудсманів. Незалежно від дискусійності окремих аспектів запропонованої конструкції, вона свідчить про авторський характер дослідження і прагнення здобувача перейти від аналізу існуючих проблем до проєктування власної інституційної моделі.

Загалом авторська модель має декілька очевидних переваг. Передусім вона спрямована на подолання невизначеності правового статусу бізнес-омбудсмана. Замість консультативно-дорадчої або квазіпублічної конструкції автор пропонує чітко унормовану публічно-правову інституцію. Крім того, запропонована модель потенційно дозволяє забезпечити ширший мандат для реагування не лише на окремі скарги, але й на системні проблеми у взаєминах держави і

підприємництва. Важливим є також прагнення автора поєднати індивідуальний захист прав підприємців із превентивною діяльністю, аналізом адміністративної практики, участю у вдосконаленні законодавства та формуванні публічної політики. Зрештою, ідея інтегрованої інституції може сприяти подоланню надмірної фрагментації спеціалізованих омбудсманів та реалізації принципу своєрідного «єдиного вікна» у сфері захисту економічних прав.

Цінність третього розділу дисертації полягає насамперед у тому, що Р. В. Бабій не обмежився констатацією недоліків чинного стану нормативного регулювання Ради бізнес-омбудсмана, а запропонував власне концептуальне бачення майбутньої інституції. У роботі послідовно обґрунтовується перехід від переважно консультативно-дорадчої моделі до спеціально врегульованої публічно-правової інституції; розширюється розуміння функцій бізнес-омбудсмана від індивідуального розгляду скарг до виявлення системних адміністративних проблем; пропонується інтегрована модель захисту економічних прав і порушується питання про наділення омбудсмана додатковими процесуальними можливостями. Особливо позитивно слід відзначити прагнення автора оцінювати проблематику бізнес-омбудсмана не ізольовано, а через призму конституційного механізму захисту економічних прав, належного врядування та інституційного обмеження адміністративного свавілля.

Варто відзначити, що переважна більшість концептуальних висновків має наскрізний характер. Зокрема, теза про публічно-правову природу оптимальної української моделі спочатку обґрунтовується теоретично, потім перевіряється на зарубіжному матеріалі і лише після цього використовується для формулювання пропозицій щодо України.

Заслуговує на позитивну оцінку й той факт, що автор не уникає аналізу альтернативних моделей. Зокрема, розглядається співвідношення парламентського та виконавчого типів омбудсмана, чинна квазіпублічна конструкція Ради бізнес-омбудсмана, а також можливість інтеграції спеціалізованих напрямів до єдиної омбудсманської інституції.

Водночас достовірність окремих прогностичних висновків – наприклад, щодо переваг інтегрованої моделі Уповноваженого в галузі економіки та фінансування – природно може бути остаточно підтверджена лише практикою її потенційного впровадження. Тому такі положення доцільно оцінювати саме як науково обґрунтовані авторські пропозиції, а не як емпірично доведені переваги певної інституційної моделі.

Наукова новизна одержаних результатів

Заявлена дисертантом наукова новизна загалом відповідає змісту роботи та знаходить у ній належне обґрунтування. Автор характеризує свою роботу як перше дисертаційне дослідження, присвячене комплексному порівняльно-правовому аналізу моделей омбудсманів, які сприяють захисту прав підприємців, та нормативно-правовому регулюванню бізнес-омбудсманських інституцій у різних правових системах.

До найбільш вагомих результатів, отриманих автором, належать концептуальне визначення юридичної природи бізнес-омбудсмана; обґрунтування його місця в сучасній парадигмі людиноцентричного публічного права; класифікація публічно-правових і приватноправових моделей; встановлення характерних статусних ознак публічних бізнес-омбудсманів; поділ приватноправових галузевих омбудсманів на договірні та законодавчо унормовані; обґрунтування інтегрованої моделі спеціалізованого захисту економічних прав. Змістовним є також удосконалення автором класифікації міжнародних стандартів та розуміння функцій бізнес-омбудсмана.

Подальшого розвитку набули концептуальні підходи до права на підприємницьку діяльність, конституційно-правового механізму його захисту, генези інституту омбудсмана та факторів становлення його спеціалізованих різновидів.

У цілому положення наукової новизни характеризуються внутрішньою узгодженістю та безпосередньо впливають із проведеного дослідження.

Найбільш вагомим у теоретичному плані видається те, що дисертант запропонував цілісне бачення бізнес-омбудсмана не просто як консультативного

механізму взаємодії з підприємцями, а як спеціалізованого елементу конституційно-правового механізму захисту економічної свободи та забезпечення належного врядування.

Теоретичне та практичне значення результатів.

Теоретичне значення роботи полягає у розширенні предметного поля науки конституційного права за рахунок системного дослідження спеціалізованих омбудсманських механізмів захисту економічних прав. Автор переконливо демонструє, що інститут бізнес-омбудсмана може бути досліджений не лише в аспекті адміністративного чи господарського права, а й через фундаментальні категорії конституціоналізму: права людини, економічну свободу, конституційну економіку, верховенство права, обмеження публічної влади, належне врядування та позасудовий захист прав.

Результати дисертації сприяють поглибленню наукових уявлень про співвідношення класичної омбудсманської моделі з новими спеціалізованими інститутами, розвиток неюрисдикційних форм захисту прав, конституційну економіку, належне врядування та способи інституційного обмеження адміністративного свавілля. Дисертант фактично формує конституційно-правову концепцію спеціалізованого омбудсманського захисту економічних прав, у межах якої бізнес-омбудсман розглядається як один із елементів механізму взаємного узгодження публічного і приватного інтересу.

Практична значущість дисертації Р.В. Бабія має декілька вимірів. Автор обґрунтовує можливість використання результатів у правотворчій діяльності при підготовці спеціального закону щодо статусу бізнес-омбудсмана; у правозастосуванні – для оптимізації правозахисної роботи у сфері підприємництва; у подальших наукових дослідженнях; в освітньому процесі при підготовці навчальної літератури та викладанні відповідних навчальних дисциплін. Найбільш очевидним є правотворчий потенціал дослідження, оскільки запропоновані дисертантом підходи до нормативного визначення статусу, компетенції та місця бізнес-омбудсмана в системі публічної влади можуть бути використані при подальшому вдосконаленні українського

законодавства. Натомість значення результатів дисертації для правозастосування полягає передусім у сформульованій автором концепції переходу від реагування на одиничні порушення до виявлення системних проявів неналежного адміністрування та вироблення рекомендацій, спрямованих на їх усунення.

Апробація та повнота оприлюднення результатів дисертації.

Основні результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію. Положення роботи доповідалися та обговорювалися у відділі конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, а також на низці наукових заходів упродовж 2022–2025 років, у тому числі міжнародних науково-практичних конференцій і круглих столів, присвячених проблемам конституціоналізму, захисту прав людини, публічної влади, воєнних викликів та повоєнного розвитку України.

Основні положення і результати дисертації викладено у 10 наукових працях, серед яких 4 статті у наукових виданнях, віднесених до переліку фахових видань України, та 6 тез доповідей у матеріалах міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій. Тематика зазначених публікацій безпосередньо відповідає структурі та основним науковим результатам дисертації, що дозволяє позитивно оцінити повноту їх оприлюднення.

Такий характер апробації відповідає тематиці дисертації та свідчить про систематичне представлення результатів дослідження професійній науковій аудиторії на різних етапах його підготовки. При цьому апробація здійснювалася не одномоментно, а протягом кількох років, що дозволяє припустити поступове формування, перевірку та уточнення основних положень дисертаційної концепції.

Зауваження та дискусійні положення.

Загалом позитивна оцінка дисертації не виключає наявності окремих дискусійних положень, які потребують уточнення або додаткової аргументації та можуть бути предметом наукової дискусії під час публічного захисту.

1. Потребує додаткового уточнення характеристика бізнес-омбудсмана як «контрольно-наглядового» публічно-правового інституту. У запропонованій автором дефініції застосовуються категорії «контроль» і «нагляд», водночас значна частина роботи обґрунтовує рекомендаційну, медіативну та неюрисдикційну природу омбудсманського механізму. У зв'язку з цим доцільно конкретизувати, який зміст вкладається у поняття «нагляд» і чи передбачає автор можливість застосування бізнес-омбудсманом юридично обов'язкових заходів реагування. Чіткіше розмежування контролю, нагляду, моніторингу та рекомендаційної діяльності сприяло б більшій визначеності авторської концепції.

2. Певна теоретична напруга спостерігається між характеристикою бізнес-омбудсмана як гібридної або квазіпублічної інституції та категоричним обґрунтуванням його державної природи. Автор, з одного боку, пов'язує появу бізнес-омбудсмана з поширенням гібридних і квазіпублічних інституцій та характеризує його як медіатора між державою і бізнесом. З іншого боку, обґрунтовується висновок, що відповідні функції мають покладатися саме на державний орган і посадову особу. У зв'язку з цим доречно було б більш чітко визначити, чи є запропонований бізнес-омбудсман класичним державним органом, незалежною публічною інституцією *sui generis* або особливим механізмом на межі держави й громадянського суспільства.

3. Найбільш принциповим питанням авторської моделі є забезпечення незалежності Уповноваженого при Кабінеті Міністрів України. Сам дисертант відносить до основних характеристик публічного бізнес-омбудсмана організаційні, статусні та фінансові гарантії незалежності. Разом з тим запропонований Уповноважений організаційно пов'язується з Кабінетом Міністрів України. Якщо предметом його діяльності мають бути, серед іншого, випадки неналежного адміністрування з боку центральних органів виконавчої влади, то потребують додаткового обґрунтування порядок призначення та звільнення Уповноваженого, строк його повноважень, вичерпний перелік підстав дострокового припинення повноважень, бюджетна автономія та самостійність його апарату. Під час захисту доцільно було б пояснити, яким

чином інституційна приналежність до виконавчої влади може бути суміщена з вимогою реальної незалежності від суб'єктів, діяльність яких перевіряється.

4. Детальнішого порівняння заслуговує альтернатива інтеграції спеціалізованого напрямку захисту економічних прав до структури Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Сам автор згадує можливість формування спеціалізованих блоків або підрозділів у структурі національного омбудсмана. На нашу думку, було б доцільним більш системно зіставити цей варіант із запропонованою урядовою моделлю за критеріями незалежності, конституційної легітимності, спеціалізації, організаційної спроможності та доступності для підприємців. Такий аналіз ще більше посилив би аргументацію остаточного авторського вибору.

5. Практичну складову роботи можна було б посилити більш систематизованим емпіричним аналізом результатів діяльності чинної Ради бізнес-омбудсмана. У дисертації детально аналізуються нормативна модель та організаційна структура Ради, проте для обґрунтування необхідності її трансформації корисним був би окремий узагальнений масив показників щодо кількості та структури звернень, органів публічної влади, дії яких найчастіше оскаржуються, частки виконаних рекомендацій, строків розгляду справ, кількості системних рекомендацій та їх результативності. Це дозволило б на емпіричному рівні зіставити переваги й недоліки чинної та запропонованої моделей.

Наведені зауваження переважно мають дискусійний та рекомендаційний характер. Вони не стосуються достовірності основних результатів дослідження, не спростовують положень наукової новизни та не змінюють загальної позитивної оцінки роботи. Значна частина поставлених питань, навпаки, обумовлена оригінальністю авторської концепції і може слугувати предметом продуктивної фахової дискусії під час захисту.

Оцінка цілісності та самостійності роботи.

Зміст дисертації демонструє послідовність авторської позиції та взаємозв'язок між постановкою проблеми, методологією, порівняльно-правовим

аналізом і сформульованими рекомендаціями. Використання положень інших авторів у тексті супроводжується відповідними посиланнями. За результатами опрацювання наданої для рецензування дисертації проявів академічної недоброчесності не встановлено.

Загальний висновок.

Дисертація Бабія Романа Вячеславовича «Конституційно-правове забезпечення діяльності бізнес-омбудсмана в Україні у контексті зарубіжного досвіду» є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, в якій здійснено комплексне вирішення актуального наукового завдання у сфері конституційного права, пов'язаного з визначенням правової природи бізнес-омбудсмана, дослідженням світових моделей його функціонування та обґрунтуванням перспектив розвитку відповідної інституції в Україні.

Робота характеризується актуальністю теми, належним теоретико-методологічним рівнем, достатньою джерельною базою, використанням значного порівняльно-правового матеріалу, наявністю положень наукової новизни, а також теоретичною та практичною значущістю отриманих результатів. Дисертант повною мірою виявив здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати комплексні проблеми професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності у сфері права, застосовувати методологію наукової та педагогічної діяльності, проводити власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Поставлена дисертантом мета загалом досягнута, визначені завдання вирішені, а сформульовані висновки логічно випливають із проведеного дослідження. Особливо слід відзначити авторське визначення бізнес-омбудсмана, класифікацію публічно-правових і приватноправових моделей, систематизацію міжнародних стандартів, встановлення характерних рис публічно-правових бізнес-омбудсманів, обґрунтування доцільності розвитку публічно-правової моделі в Україні та пропозицію щодо створення інтегрованої системи спеціалізованого омбудсманського захисту економічних прав.

Дисертація відповідає спеціальності 081 – Право, а також вимогам

Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом МОН України від 12 січня 2017 р. № 40.

За своїм змістом, структурою, актуальністю, ступенем наукової новизни, теоретичним і практичним значенням одержаних результатів дисертація Бабія Романа Вячеславовича «Конституційно-правове забезпечення діяльності бізнес-омбудсмена в Україні у контексті зарубіжного досвіду» відповідає вимогам, що ставляться до кваліфікаційних наукових робіт на здобуття ступеня доктора філософії, а її автор – Бабій Роман Вячеславович – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:
декан юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
доктор юридичних наук, професор

Віталій СЕРЬОГІН